

A hazai holokausztkutatás könyvtári tájékoztatási forrásai és az USC SOÁ Alapítvány Vizuális Történelmi Archívum az EISZ Nemzeti Programban

BITTNERNÉ TEMESI Zsuzsanna – LENCSÉS Ákos

A holokauszt napjainkig tartó hatásának könyvtári szakirodalmi van, ez az esemény jelenti a XX. századi Európa egyik legnagyobb társadalmi és etikai válságát. A holokauszt nemcsak történelmi fordulópontként, hanem az egyéni életutak, családi tragédiák révén is jelen van a XXI. század elején Magyarországon és Európa többi országában. Az események és az egyéni élettörténetek vizsgálatának több tudományos és művészi feldolgozása létezik. Ezek közül legismertebb a Jad Vasem tevékenysége (beleértve a Nevek csarnokát és a Világ Igaza díjat), de említhetjük Gunter Demnig botlatóköveit is. Írásunkban a holokausztkutatás legfontosabb nemzetközi és hazai forrásait mutatjuk be, külön kitérve a Magyarországon is több helyen elérhető USC SOÁ Alapítvány (University of Southern California/Dél-kaliforniai Egyetem – Shoah Foundation) Vizuális Történelmi Archívumra.

A holokausztkutatás nemzetközi forrásai

A jeruzsálemi *Jad Vasem Intézetet* 1953-ban a holokauszt dokumentációjának, kutatásának és pedagógiai feldolgozásának világközpontjaként, illetve emlékhelyként hozták létre. Az intézmény múzeumnak, kutatói és oktatási központoknak, archívumoknak és könyvtárnak is otthont ad. Könyvtára a világon a legátfogóbb gyűjteményt mondhatja magáénak a holokauszt témakörében (több mint 169 000 mű, 64 nyelven)¹. Jelentős mennyiségű digitalizált dokumentumot tettek közzé adatbázisaikban, hogy széleskörű információval szolgáljanak az emberiség történetének egyik legtraumatikusabb eseményéről. Ilyen gyűjtemény például a Yad Vashem Photo Collections (411 000 archív fotót tartalmazó gyűjtemény)² és a Yad Vashem Documents Archive (kéziratok, személyes- és hivatalos iratok, aprónyomatványok, listák, levelezőlapok, levelek, memoárok, naplók stb.)³.

További adatbázisai a túlélők tanúvallomásai (oral history interjúk), a holokausztról szóló filmek katalógusa és a deportációs adatbázis, ahol személyi, földrajzi és időbeli keresésre egyaránt van lehetőség⁴; valamint a holokauszt idején zsidókat önzetlenül mentő személyek életrajzi adatait őrző, a Világ Igazainak adatbázisa. Kiemelten fontos kutatási forrás a holokauszt áldozatainak adatbázisa (Central Database of Shoah Victims' Names)⁵, amely 4,8 millió nevet tartalmaz. Mivel magában foglalja a letartóztatott, deportált vagy fogolyként regisztrált személyek hivatalos listáiból származó neveket is, ezért megtalálhatók benne olyan eltűntek nevei is, akik halálának ténye bizonytalan. Az adatbázisban feldolgozták a Yizkor Books településlistáit⁶, illetve főbb forrásai még a Beate Klarsfeld Foundation (New York), a World Jewish Congress Stockholm (1945–1946) és a National Library of Israel anyaga.

A Washingtonban 1993-ban megnyílt *Amerikai Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma* (United States Holocaust Memorial Museum) a holokauszt bemutatására, a hozzá fűződő dokumentumok, emlékek megőrzésére jött létre, s múzeumi gyakorlatával társadalmi kérdésvetéseket, társadalmi felelősségvállalást szorgalmaz. Gyűjteményébe tartozik többek között 49 millió oldalnyi levéltári anyag, 85 000 archív fotó, 93 000 könyvtári dokumentum.⁷ A múzeum oral history archívuma (Jeff and Toby Herr Oral History Archive)⁸ egyike a legnagyobb és legváltozatosabb összetételű gyűjteményeknek, amelyek holokauszt életútinterjúkat gyűjtenek és szolgáltatnak. Saját anyagai mellett aktívan szolgáltatja számos partner intézmény (könyvtárak, levéltárak, kutatóintézetek stb.) oral history dokumentumait is. Egységes keresőfelületen teszi elérhetővé közel 20 000 életúttörténet adatait⁹, s az interjúk egy része online meghallgatható. Tartalmilag nemcsak a zsidóság, hanem a nácizmus által üldözött egyéb társadalmi és vallási csoportok (romák, Jehova Tanúi, homoszexuálisok, politikai üldözöttek stb.), valamint az eseményekkel különböző szempontból kapcsolatba kerülő személyek (kollaboránsok, szemtanúk, felszabadítók, életmentők stb.) tanúságtételeit, személyes történeteit is megőrkítik a felvételek. Ezenkívül az Amerikai Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma – mintegy aggregátor szerepet betöltve – központi katalógusán keresztül közvetíti az USC SOA Alapítvány Vizuális Történelmi Archívum interjút is, ezáltal a rajta keresztül elérhető oral history interjúk teljes száma több mint 78 000. A honlapján 18 nyelven (köztük magyarul is) olvasható online

holokauszt enciklopédia és tudástár adatbázisszerű formában nyújt részletes és hiteles információkat a témában, ahol különböző dokumentumtípusokra is kereshetünk (film, oral history, térkép, tanulmány stb.)¹⁰. A washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum fontos személyi adatbázissal is rendelkezik, amelyben holokauszt túlélőket és áldozatokat egyaránt nyilvántartanak (Holocaust Survivors and Victims Database). Az adatok és források körülbelül hatvan százaléka online is kutatható.¹¹ A Holocaust Survivors and Victims Database a holokausztban érintett hazai és külföldi zsidóság vonatkozásában rendkívül gazdag digitalizált forrásanyagra támaszkodik.¹² Magyar vonatkozásokat tekintve az adatbázis tartalmazza többek között a Nevek Projekt anyagát¹³ (a „Nevek” kötet sorozat¹⁴ névjegyzékének forrásai: deportációs listák, munkásszázadba besorozottak személyi adatai, minisztériumok, közigazgatási szervek által keletkeztetett dokumentumok: pl. zsidó vagyon államosítása, internáló táborok, gettólisták, „zsidó házak” lakói, koncentrációs tábori listák és személyi adatai), a *Counted Remnant – Register of the Jewish survivors in Budapest*¹⁵ című kötetet, amely a II. világháborút túlélő kb. 74 000 magyarországi zsidó személy névjegyzékét közli¹⁶, s megtalálhatók benne a keleti hadműveletek során elesett magyar munkaszolgálatosok nevei, személyi adataik, haláluk időpontja és helye is.

Megemlítendő, hogy mindkét fenti intézmény személyi adatbázisa folyamatosan bővül magánszemélyek adatbejelentései alapján is.

A *Bad Arolsen-i Arolsen Archives* (korábbi nevén International Tracing Service) a Németország területén és a megszállt országokban lezajlott náci fajüldözéssel, munkatáborokkal és a holokauszttal kapcsolatos leggazdagabb levéltári gyűjtemény, amely 50 millió dokumentumot tartalmaz 17,5 millió személyre vonatkozóan.¹⁷ A Vöröskereszt Nemzetközi Keresőszolgálatát (International Tracing Service) az 1955-ös bonni egyezmény hozta létre, átvéve a szövetségesek által már a háború alatt is működtetett szolgálatok anyagát. A sokáig csak „zárt levéltárként” működő intézmény feladata, hogy a Harmadik Birodalom áldozataira vonatkozó iratokat összegyűjtse és megőrizze. A haláltáborok, az SS és a Gestapo itt őrzött hatalmas terjedelmű iratanyagát mikrofilmek és fotók egészítik ki. Az intézményben hosszú ideig csak eltűnt személyek felkutatására, illetve kárpótlási kérelmek céljából lehetett kutatni, s csak 2007-től vált nyilvánossá az adatcserét is lehetővé tevő intézményes együttműködés (iratok digitalizált

másolatainak repozitóriumi a partnerintézményekben) és a tudományos kutatás számára. Az archívum „lelke” a központi névadattár; s a hozzá kapcsolódó személyi fogolykartonok, táborlisták, halálzási bejegyzések révén jól nyomon követhetők a megérkezés, fogság, áthelyezés, halálzás dátumai. A háború utáni akták a zsidó menekültek és hontalanok 1945 utáni életútjának kutatásához nyújtanak segítséget, és tartalmazzák nemzetközi segélyszervezetek dokumentumait (UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration, IRO – International Refugee Organization); svájci, ausztriai, brit, németországi, olaszországi elosztóhelyek nyilvántartásait; menedékkérelmeket, letelepedési kérelmeket stb. A Jad Vasem Intézettel közös projekt keretében 2019 májusától online elérhetővé vált az Arolsen Archives 13 millió eredeti dokumentuma, amelyek 2,2 millió személyt érintenek.¹⁸ Az intézményben hozzátartozók keresésében is segítséget nyújtanak, melyet egy űrlap kitöltésével lehet kezdeményezni.¹⁹

A koncentrációs táborokba került személyekről egyéb adatbázisokban, keresőfelületeken is találunk adatokat: Steve Morse – Searching Dachau Concentration Camp Records in One Step²⁰; Mauthausen – Room of Names²¹; Auschwitz Death Certificates²². Az egyes koncentrációs táborokra vonatkozóan névlistát tartalmazó kiadványok jelentek meg a táborok helyén létesült múzeumok kiadásában (Gedenkbuch Bergen-Belsen, Totenbuch Neuengamme, Memorial book – the Gypsies at Auschwitz-Birkenau stb.).

A New York-i székhelyű *YIVO Intézet* (YIVO Institute for Jewish Research) 1925-ben alakult az akkor Lengyelországhoz tartozó Vilniusban, és eredetileg főleg a kelet-európai zsidóság kulturális örökségének, történeti értékeinek ápolását tűzte ki célul. A holokauszt után, amikor a baltikumi zsidó népességet szinte teljes egészében elpusztították, nem szűnt meg a működése, hanem az Egyesült Államokban élesztette újjá tevékenységét. Archívuma jelenleg a kelet-európai zsidóság, a jiddis nyelv és irodalom, illetve a zsidó folklór vonatkozásában az egyik legértékesebb gyűjtemény.²³ A Center for Jewish History gyűjtőportáljáról online is hozzáférhetünk különleges könyvtári és levéltári anyagaik digitalizált dokumentumaihoz²⁴ (könyvek, memoárok, oral history interjúk, fényképek stb.). Levéltári gyűjteményük fondjegyzékeiben kereshetünk a Center for Jewish History által közzétett adatbázisban.²⁵ Online enciklopédiájuk gazdag ismeretanyagot nyújt a kelet-európai zsidóság iránt érdeklődők számára.²⁶

A New York-i *Center for Jewish History* a YIVO In-

tézetten kívül több más intézmény, szervezet gyűjteményének is otthont ad, amelyek együttesen a kelet-európai, a szefárd, a németajkú, illetve az Egyesült Államokba emigrált zsidóság múltjáról nyújtanak sokoldalú képet (American Jewish Historical Society, American Sephardi Federation, Leo Baeck Institute, Yeshiva University Museum).²⁷

A *New York Public Library* szolgáltatja a Yizkor Books online gyűjteményt. A korábban említett Yizkor Books kötetek („Emlékezés” könyvek) nemcsak a holokauszt áldozatainak kutatásában jelentenek segítséget, hanem a mára letűnt kelet-európai zsidó közösségek, egy adott település zsidósága történetének monografikus feldolgozását nyújtják. A *New York Public Library* a gyűjteményében található 700 Yizkor Books kötet 85%-át digitalizálta, és 650 könyvet szabadon elérhető és letölthető formában adott közre a Yiddish Book Centerrel együttműködve. Ezek a kiadványok fontos forrást jelentenek egy-egy település holokauszt által elpusztított zsidó közössége – főként az első és második világháború közötti időszak közti – történetéhez, hétköznapi életének, közösségi szervezeteinek, intézményeinek a megismerésében, illetve a családtörténeti kutatásban is. Gyakran tartalmazznak fotókat, dokumentumokat és áldozati listákat is, így a holokauszt eseményeinek dokumentálásban is forrásértékük van. Sok esetben a túlélők szétszóródott kis közösségei, szervezetei állították össze a hajdan virágzó közösség emlékezetének megörökítésére, és kis példányszámban jelentek meg szerte a világon.²⁸ Számos magyarországi zsidó közösség emlékezetét is őrzik²⁹: pl. Derecske és vidéke³⁰, Ipolyság³¹, így ez a digitalizált gyűjtemény gazdag lelőhelye a hazai zsidóságról szóló, nehezen hozzáférhető munkáknak. Általában jiddis vagy héber nyelven íródtak, de találunk köztük részben magyar nyelvűeket is. A könyvek több platformon is elérhetők, különböző keresési lehetőségekkel a *New York Public Library Digital Collection*³², illetve a *Yiddish Book Center*³³ webhelyén.

A holokausztkutatás hazai levéltári forrásai

A hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintését segíti az 1993-ban megjelent *Magyar zsidó levéltári repertórium*³⁴, amely a levéltári intézményrendszerben azóta lezajlott változások figyelembevételével használható. 2007-ben jelent meg a kiadvány harmadik kötete, a *Magyarországi zsidó anyakönyvek repertóriuma*.³⁵ A *Randolph L. Braham* által szerkesztett *A magyarországi holokauszt föld-*

rajzi enciklopédiája az egyes településekre lebontva gyűjti össze a legfontosabb levéltári forrásokat (különösen az 1944-ben lezajlott gettósításra és deportálásra vonatkozóan)³⁶.

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) a nemrégiben megújult „Adatbázisok Online”³⁷ felületen teszi kereshetővé az egyes levéltári anyagokhoz készült strukturált segédleteket, a hozzájuk kapcsolódó digitalizált tartalmakkal együtt. Jelenleg 21 levéltár (Országos Levéltár és a megyei levéltárak) 61 adatbázisa közvetlenül kereshető, további 151 adatbázis eléréséhez pedig információt kapnak a kutatók, s az elérhető tartalom folyamatosan bővül. Bizonyos adatbázisok a digitalizált iratokkal együtt elérhetők a Hungaricana közgyűjteményi portál felületén is. Az Elektronikus Levéltári Portál³⁸ a Magyar Nemzeti Levéltár és Budapest Főváros Levéltára online szolgáltatásainak felülete, ahol a két levéltár elektronikus nyilvántartásainak és digitális levéltári állományának közös adatbázisában tudunk keresni. Ez számít a fenti intézmények hivatalos levéltári jegyzékei lelőhelyének. Tudni kell azonban, hogy számos levéltári anyag segédlete csak kéziratos formában érhető el. A Magyar Levéltári Portálon³⁹ az összes hazai levéltárról találunk alapvető információkat (leírás, elérhetőség), valamint ismertetőket az egyes levéltárak adatbázisairól (linkekkel a Hungaricana portálra, illetve az adott levéltár saját adatbázisához).

A holokauszt vonatkozásában napjainkban a legfontosabb online levéltári projekt az Európai Unió támogatásával épülő Európai Holokauszt-kutatási Infrastruktúra (European Holocaust Research Infrastructure, EHRI) elnevezésű nemzetközi levéltári projekt. Az EHRI legfőbb célkitűzése egy olyan soknyelvű online adatbázis létrehozása, amely magában foglalja a holokauszttal és előzményeivel kapcsolatos, 1933 és 1945 között keletkezett valamennyi levéltári dokumentumot. A 2010 óta épülő központi adatbázis, az EHRI Portal jelenleg 57 ország közel 2000 levéltárának és más közgyűjteményének adatait tartalmazza. Magyar vonatkozásban 75 intézmény 140 holokauszttal kapcsolatos iratgyűjteményének leírása található meg a portálon.⁴⁰

A hazai levéltárak közül a Magyar Nemzeti Levéltár tartalmazza a legtöbb releváns anyagot a holokauszt kutatásához. További kulcsfontosságú intézmények: Budapest Főváros Levéltára, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Hadtörténelmi Levéltár, illetve a Holokauszt Emlékközpont.

Az utóbbi években nagyszabású hazai levéltári projektek zajlottak a holokauszt anyagok forrásfeltárása

és digitalizálása terén. A holokauszt 70. évfordulója alkalmából lezajlott emlékvé pályázati támogatásai lehetőséget adtak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára holokauszt tárgyú iratainak digitalizálására (500 000 digitális felvétel), a vidéki tagintézmények a veszteséglisták pontosítása érdekében újabb nevek beazonosítását segítő források feltárását végezték el, s ezen forrásokat szintén digitalizálták (200 000 digitális felvétel). Külön megemlítendő, hogy a MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára adatbázisban dolgozta fel a megye zsidóságának életére és elpusztítására vonatkozó dokumentumait.⁴¹ Jelen tanulmány terjedelmi keretei között csak néhány fontosabb levéltári anyagra hívjuk fel a figyelmet, melyek a személyekkel kapcsolatos kutatásban jól használhatók. A *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár* iratgyűjteményében megtalálhatók a Magyar Zsidók Központi Tanácsa (Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intézőbizottsága) iratai (gettóiratok), hitközségek, segélyszervezetek iratai, áldozatlisták, hazaérkezett deportáltak, svéd védlevelesek, munkaszolgálatot igazoló bizottságok jegyzőkönyvei stb.⁴² Fondjegyzékük online kereshető⁴³, valamint digitalizált anyagaik a Hungaricana közgyűjteményi portálon elérhetők.⁴⁴ Holokauszt iratgyűjteményüket (XX. fond) szinte teljeskörűen mikrofilmeltette a Jad Vasem Intézet és a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum, ezáltal a világ két legnagyobb archívumában is kutathatók.⁴⁵

A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár birtokolja a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) által felvett jegyzőkönyvek teljes sorozatát, valamint a Zsidó Világkongresszus és az Országos Zsidó Segítő Bizottság jegyzőkönyveit. Ezen szervezetek a holokauszt után országszerte dokumentálták a zsidó közösségeket ért veszteségeket. A személyes életutak és sorsok kutatása szempontjából kiemelkedő jelentőségűek a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság iratai: a budapesti zsidó segélyszervezet munkatársai 1945–1946-ban a magyar holokauszt mintegy 5000 túlélőjének személyes történetét rögzítették jegyzőkönyvek formájában.⁴⁶ Az online elérhető adatbázisban több mint 3500 jegyzőkönyv teljes, zömében magyar nyelvű szövege és szkennelt képe található meg.⁴⁷ A tematikus kereső a holokauszt történetének fontosabb aspektusai alapján kategorizálja a jegyzőkönyveket, és részletes kereséssel többféle szempont szerint szűrhetjük a visszaemlékezések szövegét: születési hely, születési idő, nem, foglalkozás, utolsó lakhely, koncentráció, gettó, tábor.

Az 1944. évi lakás adatszolgáltatási ívek kiemelkedő történelmi források a budapesti zsidóság holokauszt-

jának kutatásához. A zsidónak minősített budapesti lakosságot 1944 júniusában sárga csillaggal megjelölt házakba költöztették össze. Ennek előkészítése gyanánt Budapest helyettes polgármestere 1944. május 30-án elrendelte valamennyi fővárosi lakás és bérlő összeírását. A hétezer oldalnyi adatszolgáltatási ívet Budapest Főváros Levéltára digitalizálta, és a rajtuk található minden érdemi adat kereshető.⁴⁸

A korabeli katonai veszteségi nyilvántartásokban szereplő munkaszolgálatos áldozatokról tájékozódhatunk a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadisír Nyilvántartó adatbázisából. Az adatbázisban elérjük a keleti hadművelési területen, a történelmi Magyarország területén, a nyugati hadművelési területen, illetve nyugati hadifogságban elesettek adatait.⁴⁹

Végül a levéltári források között megemlítünk két projektet, melyek a holokauszt évfordulója alkalmából készültek, s céljaik között szerepel, hogy hozzájáruljanak a nemzeti emlékezet kultúrájának ápolásához.

A Magyar Nemzeti Levéltár 2014-ben online kiállítást tett közzé „*Szomszédaink voltak*”⁵⁰ címmel a Magyar Országos Levéltár és a megyei levéltárak által őrzött korabeli dokumentumokból. A magyar zsidóság helyi társadalmakba való beágyazottságából kiindulva bemutatja az 1930-as évek végének zsidóellenes törvénykezését, annak a mindennapi életre gyakorolt hatásait, majd a holokausztba torkolló tragikus végkifejletét. Az oktatásban is jól használható összeállítás kiválóan szolgálja a tudományos igényű megközelítések forrásbázisának bővítését.

A 2010. január 18-án, a pesti gettó felszabadításának 65. évfordulója alkalmából közzétett „Dohánykert”⁵¹ adatbázis alkotói, a Magyar Zsidó Levéltár és a Budapesti Zsidó Hitközség Chevra Kadisa Osztálya az emlékezés különleges virtuális terét hozták létre.⁵² A második világháború végén a Dohány utcai zsinagóga és kertje is a budapesti gettó része lett. Az ostrom, az embertelen körülmények és a nyilas terror miatt elpusztult sok ezer zsidó áldozat közül több mint kétezret temettek el a zsinagógakertben. Az adatbázis az itt eltemetett halottak temetési jegyzékei (Budapest Főváros Levéltára) és a Pesti Chevra Kadisa által összeállított sirjegyzék (Magyar Zsidó Levéltár) alapján készült, melyben az azonosított áldozatok nevére, temetési helyére, illetve az emléktáblákon megörökített személyekre kereshetünk, valamint térképet és archív fotókat találunk.

Holokauszt Emlékközpont

Magyarországon több más alapítvány, egyesület mellett elsősorban a *Holokauszt Emlékközpont* (Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány) irányítja a személyes élettörténetek összegyűjtését. A holokauszt hazai szakmúzeumaként és dokumentációs központként funkcionáló intézménynek 2004-ben történt megnyitása óta különösen sok eredeti dokumentumot adtak át a holokauszt túlélői és leszármazottaik. Adattárunkban több mint 800 visszaemlékezés és napló, mintegy 5500 dokumentum, 3500 fotó várja a kutatókat. Digitalizált dokumentumaik egy részét a MaNDA adatbázisában tették közzé, ahol számos különleges anyag található⁵³. Audiovizuális gyűjteményük értékes részét képezik a túlélők beszámolóit, köztük a munkatársaik által készített életútinterjúk. Emellett gyűjtik a vészorszakkal foglalkozó dokumentum- és játékfilmeket, utóbbiból jelenleg mintegy ötven felvétel áll rendelkezésre. A holokauszt több mint ötszáz ezer magyar áldozatának állítanak emléket a feltárt nevek megörökítésével. Az intézményben 2004-ben indították meg a kutatást a magyar áldozatok kilétének megállapítására. Folyamatosan bővülő számítógépes adatbázist építenek a vészorszak magyar áldozatainak neveiről, elhurcolásuk és elhalálozásuk körülményeiről, adatairól. Az adatbázisban szereplő személyekről nyilvántartott adatok forrásai a járásbíróságok által dokumentált holtánnyilvántartási végzések, különböző településekhez kapcsolódó községsoros listák, táborlisták, munkaszolgálatosok névsorai, helytörténelmi művekben található adatok, valamint magánszemélyek, hozzátartozók és helytörténészek által az intézmény számára beadott adatlapok és névlisták. Jelenleg több mint 200 000 személy adatait tartalmazza az adatbázis, s az áldozatokról forrásoktól függően eltérő részletességű adatokkal rendelkeznek. Kereshető személyes adatok: név, születési hely és idő, foglalkozás, utolsó lakhely, halálozás helye és ideje, az áldozat szüleinek neve. Lehetőség van a név ismerete nélkül általános helytörténelmi célú kutatáshoz községsoros, valamint tábori listákban való keresésre (település, gettózás vagy internálás helyszíne, munkaszolgálat helyszíne). Az adatbázis jelenleg helyben kutatható, az interneten keresztül nem érhető el. Az áldozatok adataihoz kapcsolódó dokumentumokat (pl. tábori levelezőlapokat, fényképeket) a Holokauszt Emlékközpont múzeumi gyűjteménye őrzi. Az intézmény belső udvarában nyolc méter magas emlékfalon helyezték el az azonosított áldozatok

neveit, ahol több mint 181 000 személy neve került megörökítésre. A holokauszt magyarországi áldozatairól két tematikus kötetet jelentettek meg, amelyek a budapesti, illetve a Somogy vármegyei áldozatok névjegyzékét tartalmazzák.⁵⁴

A holokauszt kutatás könyvtári forrásai

A holokauszttal kapcsolatos hazai könyvtári források közül csak néhány jelentősebb szakkönyvtári gyűjteményt emelünk ki, azonban felhívjuk a figyelmet arra, hogy a kutatók számára alapvető fontosságúak a nemzeti könyvtár, a felsőoktatási könyvtárak (és kari könyvtáraik), valamint a kutatóintézeti könyvtárak releváns anyagai is.

A *Holokauszt Emlékközpont Könyvtára* a holokauszttal kapcsolatos szakirodalmat gyűjti és szolgáltatja. A könyvtár gyűjtőkörébe tartozik a magyarországi és az európai holokauszt, Magyarország XX. századi története, az etnikai és vallási kisebbségek üldözése, a zsidóság (elsősorban a Magyarországon élő zsidóság) története, a holokauszt szépirodalmi feldolgozása, a vészkorszak idején írt naplók és az erre a korszakra vonatkozó visszaemlékezések. A Magyarországon megjelenő szakirodalmat teljeskörűen, a külföldi szakirodalmat válogatva gyűjtik, elsősorban az angol és német nyelven megjelenő műveket, de számos orosz, héber, francia, olasz vagy akár lengyel nyelvű könyv is megtalálható. Kiemelt figyelmet fordítanak a budapesti és a vidéki zsidóság múltjával és holokausztjával foglalkozó helytörténeti munkák, levéltári és múzeumi forráskiadványok beszerzésére. A könyvtár 8000 dokumentummal rendelkezik, amelyek közt könyvek, szakdolgozatok, doktori disszertációk, gépiratos tanulmányok találhatók. A gyűjteményt folyamatosan gyarapítják az újonnan megjelent szakirodalommal és antikvár vásárlásokkal, valamint értékes művekhez jutnak a hazai és külföldi társintézményekkel bonyolított csere útján, illetve magánadományok, hagyatékok révén. Az elmúlt években jelentős mennyiségű könyv érkezett adományként *Bokor Péter*, *Dénes György*, Randolph L. Braham holokausztkutató professzor és *Ilan Mor* izraeli nagykövet jóvoltából. Ezenkívül a túlélők, vagy a túlélők hozzátartozói által írt visszaemlékezésekből is rendszeresen kapnak ajándékpéldányt. A Holokauszt Emlékközpont könyvtárában több különleges és ritka, a hazai könyvtárakban kevésbé fellelhető könyv található, a holokauszt és a zsidóság történetével foglalkozó múzeumok (pl. POLIN Museum of the History of Polish Jews, United

States Holocaust Memorial Museum, Yad Vashem, Memorial Museum of Hungarian Speaking Jewry – Safed, Izrael) és az egykori koncentrációs táborok helyén kialakított emlékhelyek (pl. Bergen-Belsen, Auschwitz, Dachau, Flossenbürg) kiadványai, kiállítási katalógusai, konferencia- és tanulmánykötetei. Előfizetik a nemzetközi holokauszt kutatást reprezentáló legfontosabb külföldi szakfolyóiratokat és egyéb időszaki kiadványokat: *The Holocaust and Genocide Studies* (United States Holocaust Memorial Museum, Washington), *Yad Vashem Studies* (Izrael), *Freilegungen – Jahrbuch des International Tracing Service* (Németország), *The Holocaust in History and Memory* (University of Essex, Egyesült Királyság). Ezenkívül rendszeresen megkapják a külföldi társ múzeumok, a holokauszttal foglalkozó kutatóintézetek, szervezetek évkönyveit, hírleveleit, magazinjait (pl. *DÖW Mitteilungen* – Bécs, *Topographie des Terrors* – Berlin). Az EISZ Nemzeti Program keretében előfizetett online szakirodalmi adatbázisok használatára is lehetőséget nyújtanak a kutatóknak (EBSCO Academic Search Complete, JSTOR – Jewish Studies, USC SOÁ Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma stb.).

Az *Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtára* a magyarországi zsidóság legjelentősebb könyvgyűjteménye, ezenkívül Európa legnevesebb zsidó könyvgyűjteményei közé tartozik. A könyvtár egyrészt egyetemi könyvtári, illetve emellett hebraisztikai-judaisztikai szakkönyvtári funkciót tölt be, s főgyűjtőkörébe tartoznak az antiszemitizmussal, a holokauszt történetével és előzményeivel foglalkozó művek (kb. 8000–10 000 dokumentum). A holokausztra vonatkozó irodalom gyűjtése a vészkorszak után megközelítőleg két és fél évtizeddel később kezdődött el, azonban korábban is kerültek már a gyűjteménybe ilyen témájú könyvek. A gyarapítási keret szűkössége miatt egészen a 2000-es évek elejéig szinte kizárólag hazai, illetve külföldi tiszteletpéldányok érkeztek a könyvtárba, ezenkívül kisebb, rendszertelen vásárlások révén jött létre a Holokauszt-gyűjtemény. Az egyetemi könyvtárra válassal lehetőség nyílt a szisztematikus gyarapításra. A teljesség igényével gyűjtik a hazai kiadványokat, szelektív módon az idegennyelvű, külföldi kiadványokat (enciklopédiák és adattárak, összefoglaló monografikus munkák a magyarországi vészkorszakról, monográfiák a holokausztról más országokban, forráskiadványok, naplók, memoáriródalom). A roma holokauszttal kapcsolatban megjelent legfrissebb művek gyarapítása az elmúlt években kezdődött el.

A gazdag gyűjtemény értékei között tartják számon az egyes korabeli magyarországi zsidó folyóiratokat és a cionista kisnyomtatvány-gyűjteményüket. Nyomatott holokauszttémájú idegen nyelvű tudományos folyóiratok szisztematikus gyűjtésére korábban nem volt mód, viszont egy-egy évfolyam és szám külföldről ajándékként beérkezett. Végül az EISZ-adatbázisok előfizetésével az online cikkadatbázisokban váltak elérhetővé ilyen témájú tanulmányok (JSTOR adatbázisok: Essential Collection, Hebrew Journals, Jewish Studies, Religion & Theology). Az USC SOÁ Alapítvány Vizuális Történelmi Archívum több mint 54 000 videóinterjúja szintén elérhető az intézményben. Az OR-ZSE egyetemi könyvtár 2019-től napjainkig közel ötszáz, a zsidóság holokauszttel előtti társadalomtörténetét, eszmetörténetét bemutató kiadványt digitalizált és tett online szabadon elérhetővé mintegy 60 000 oldal terjedelemben a MaNDA és Europeana adatbázisokban.⁵⁵

Az *Országgyűlési Könyvtár* országos feladatkörű jogi és államtudományi, politikatudományi szakkönyvtárként és XIX–XX. századi egyetemes és magyar történettudományi, valamint politikatudományi szakirodalom-gyűjteménye révén fontos forrása a zsidóság két világháború közötti történetére, jogi helyzetének változására, illetve a törvénykezésben való részvételére irányuló kutatásnak. A téma fontosságára való tekintettel a történelmi kézikönyvtárban külön állományrészt alakítottak ki a holokauszttal kapcsolatos műveknek. Az Országgyűlési Könyvtár birtokolja a magyarországi törvénykezésre vonatkozó valamennyi jogforrást, így a kutatók a zsidósággal kapcsolatos történeti jogforrásokat is a maguk teljességében vizsgálhatják nyomtatott, illetve egy részüket digitalizált formában. A Magyar Parlamenti Gyűjteményben érhető el a magyar országgyűlések történeti dokumentumai, melyek lehetőséget adnak egy-egy törvény (javaslat) történetének kutatására, a plenáris ülések vitáinak nyomon követésére, s meg tudhatjuk belőlük, miként fordultak elő egy adott település ügyei az országgyűlésben. Az általunk vizsgált korszakra vonatkozóan is rendelkezésre álló Országgyűlési Naplók, Irományok (1861–1990; plenáris ülésekről készült szóserinti naplók, valamint a tárgyalások alapját képező iratanyagok), Magyarország állami költségvetése (1868–1949) és állami zárszámadása (1868–1955), az Országgyűlési Almanach (1884–1944; a képviselőház, illetve a felsőház tagjai; évközbeleni változások az ún. lakáskönyvekben található), a Tiszti címtár és a Magyarországi Rendeleték Tára (1867–1945) a Hungaricana portálon teljes szö-

vegűen kereshetők.⁵⁶ Az Országgyűlési Könyvtár Digitalizált Törvényhozási Tudástár⁵⁷ elnevezésű saját portálján az előbb említett forrásokon kívül hivatalos közlönyöket és ágazati közlönyöket, döntvénytárat, illetve az egyes jogágak bírói gyakorlatát feldolgozó döntvénygyűjteményeket; digitalizált jogi szakfolyóiratokat és a legfontosabb jogtudományi, politikatudományi, történettudományi szakkönyveket, valamint Parlamenti bibliográfiát („Soltész-bibliográfia”) tettek közzé digitalizált formában – összesen 5272 kötetet, mintegy kétmillió oldalt. A hazai politikai, gazdasági és részben jogi sajtóban 1989 óta megjelent, valamint a külföldi sajtó szemlélésére 1991-ben indult, válogatott cikkeket feltáró Sajtóadatbázis⁵⁸ (korábbi PRESSDOK, HUNDOK) az online katalógusba építve érhető el (2017 óta szűkített tematikával). A Sajtóadatbázisban a ’zsidóság’ keresőkifejezésre kapott 8903 találat, valamint a holokauszttémakörben kapott 3345 találat jelzi a téma reprezentációját napjaink sajtóorgánumaiban. Az Országgyűlési Könyvtár honlapján a digitális gyűjtemények között tették közzé a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet által készített népszámlálási-etnikai adatbázist. A történeti-statisztikai kutatás keretében készült, Sebők László által gondozott Magyarország településeinek népszámlálási-etnikai adatbázisa tartalmazza a jelentősebb etnikumok 1870 és 2011 közötti népszámlálások alkalmával lekérdezett településenkénti (és budapesti kerületenkénti) összes fontos anyanyelvi és nemzetiségi, valamint felekezeti adatait, amely a zsidósággal kapcsolatban is informatív adatokkal szolgál.⁵⁹ A honlapjukról linkkapcsolattal hívják fel a figyelmet a Wolters Kluwer által közzétett, s szabadon használható Corpus Juris Hungarici⁶⁰ („Ezer év törvényei”) honlapra, ahol a Magyarországon 1945-ig bezárólag megjelent törvénycikkek teljes szövegűen elérhetők, s amelyben a zsidósággal kapcsolatos legmagasabb szintű jogszabályokat szintén megtaláljuk.

A *Központi Statisztikai Hivatal (KSH) Könyvtár* elsődleges forrás a népszámlálási és így a felekezeti és nemzetiségi adatokhoz. Az Országgyűlési Könyvtárhoz hasonlóan több online forrást is biztosít a kutatók számára, így a Népszámlálási Digitális Adattár (amely a Hungaricana portálon is elérhető) az egyes népszámlálások települési szintű adatait is bemutató köteteket szolgáltatja. A KSH adta közre *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)* című kiadványt 1993-ban, amely szintén szabadon hozzáférhető a Népszámlálási Digitális Adattárban. A könyvtár másik fontos témába vágó szolgáltatása a

Budapest Etnikai Adatbázisa pedig a főváros 1850 és 1949 között szervezett összeírásainak kerületi szintű eredményeit adja közre – szintén Sebők László gondozásában. A fenti online források mellett a KSH Könyvtár kéziratárában érhető el Kovács Alajos kézíratos hagyatéka. Kovács Alajos állította össze a korszakban a zsidóságra vonatkozó legfontosabb adatokat *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* (1922), illetve *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében* (1938) című kiadványokban.

A *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* a szociológia országos szakkönyvtáraként, valamint Budapest Gyűjteménye révén megkerülhetetlen intézmény a holokauszt kutatói számára. A Központi Könyvtár *Szociológiai Gyűjteménye* egyedülállóan gazdag szociológiai, társadalomtudományi dokumentumanyagot tartalmaz, amelyet kiegészítenek az online elérhető adatbázisok, elektronikus könyvek és folyóiratok. Ezenkívül a szociológia és határterületei szakirodalmának feldolgozásával információs szolgáltatást nyújt a Szocioweb⁶¹ elnevezésű, interneten is elérhető adatbázisa segítségével, amely 1970-től regisztrálja a magyar és magyar vonatkozású szociológiai szakirodalmat. A közel 220 500 tételt tartalmazó adatbázisban bőséges szakirodalmat találunk a zsidósággal (5473 tétel), antiszemitizmussal (2162 tétel), holokauszttal (1774 tétel), illetve a téma egyéb aspektusaival kapcsolatos művekből is (analitikusan feltárt könyvek, folyóiratok). (A fenti tételszámot kulcsszó alapján történő kereséssel kaptuk.)

A 130 000 könyvet, 200 000 fényképet, 500 000 plakátot és kisnyomtatványt tartalmazó *Budapest Gyűjtemény* a fővárosi zsidóság társadalomtörténetének megismeréséhez járul hozzá dokumentumanyagával és információs szolgáltatásaival. Megtalálhatók a gyűjteményben Budapest és elődtelepülései múltjának kutatásához szükséges magyar és idegen nyelvű források és feldolgozások, történeti munkák; különböző cím- és névtárak, ingatlanjegyzékek, telefonkönyvek; a budapesti intézmények, szervezetek dokumentumai, alapszabályai (köztük bőségesen található zsidó szervezetek dokumentumai is). A Fotótárban zsidó építészeti emlékek is megörökítést nyertek (intézmények, temetők stb.). A Plakát- és kisnyomtatványtárban a zsidósággal kapcsolatos rendeletek, hirdetések, nyilas propaganda plakátok, védlevelek jelzik a korhangulatot és a holokauszt eseménytörténetét. Az áldozatkutatáshoz kiválóan használhatóak az erre a korszakra vonatkozó címjegyzékek és telefonkönyvek (budapesti ingatlanok, illetve háztulajdonosok címtára stb.).⁶² *A Budapest*

történetének bibliográfiája a kezdetektől 1950-ig című monumentális szakbibliográfia⁶³ közel százezer tétele nemcsak a könyvekben található információkat adja közre, hanem a folyóiratok, újságok, térképek és kisnyomtatványok adatainak segítségével a nyomtatott források szinte teljes körét igyekeznek a használók szolgálatába állítani. A kiadványok az 1981 és 1990 között megjelent kötetekkel együtt teljes szövegűen tanulmányozhatók a Hungaricana portálon⁶⁴. A kimaradt éveket feltáró utólagos gyűjtés és a folyamatos kurrens szakirodalmi feldolgozás (analitikusan feltárt könyvek, illetve folyóiratokban megjelent tanulmányok) az online katalógusban kereshetők vissza (szűkítés a kereső űrlapon: „Szakbibliográfia” – Budapest-bibliográfia). *A Budapest története képekben 1493–1980* című képkatalógusban⁶⁵ és a *Budapest képtárában*⁶⁶ online kereshetünk a budapesti zsidósággal kapcsolatos archív fotókat.

A fenti gyűjteményeken túl természetesen további források is rendelkezésre állnak a kutatók számára. A levéltári és könyvtári források mellett nem mutatjuk be a releváns múzeumi gyűjteményeket, illetve nem foglalkozunk azokkal az összefoglaló jellegű adatbázisokkal, amelyek – bár nélkülözhetetlenek a társadalomtudományi kutatásban, de – nem rendelkeznek kifejezetten holokausztra vonatkozó gyűjteménnyel. Így nem szerepel írásunkban a Hungaricana, a Magyar Nemzeti Digitális Archívum, a Fortepan, az Europeana stb. Hasonlóan nem térünk ki az előfizetési szolgáltatásokra, például a témánk szempontjából jelentős szakmai kiadványokat megjelentető hazai kiadók (Osiris, Múlt és Jövő, L’Harmattan, Balassi, Akadémiai Kiadó stb.) köteteit online biztosító Szaktárs felületre és MeRSZ adatbázisra, az Arcanum Digitális Tudománytárra vagy nemzetközi viszonylatban a JSTOR, De Gruyter holokauszttal, zsidósággal kapcsolatos adatbázisaira.

A fent említett adatbázisoktól eltérően azonban részletesen ismertetjük az alábbiakban a USC SOÁ Alapítvány Vizuális Történelmi Archívumot, mivel az ország valamennyi régiójában elérhető adatbázisról van szó.

USC SOÁ Alapítvány Vizuális Történelmi Archívum⁶⁷

A USC SOÁ Alapítvány Vizuális Történelmi Archívum gyökerei *Steven Spielberg Schindler listája* című filmjéhez vezethetők vissza. A film előkészítéséhez több túlélővel készítettek interjút. A folyamat nem állt le a film elkészítésével, egyre több interjút rögzítet-

tek. Az anyag növekedésével Spielberg a Dél-kaliforniai Egyetemnek adományozta a gyűjteményt. Az egyetem azóta is szakmai koordinátora az adatbázis kezelésének, bővítésének. Az adatbázis mint termék hozzáférési jogának forgalmazását a ProQuest tudományos tartalomszolgáltató cégcsoport végzi.

Az interjú felépítése

Az adatbázisban elérhető videók az oral history módszertana szerint készülnek. Az átlagos interjú két óra hosszú, de találni a gyűjteményben 15–20 órás felvételeket is. Az életútinterjúk módszertanának megfelelően⁶⁸ egy-egy rekord elkészítése az alábbi folyamatokból áll:

1. előinterjú,
2. előkészítés,
3. interjú felvétele,
4. feldolgozás.

Az előinterjú során az interjúkészítő tájékoztatja az interjúalanyt az interjú elkészítésének céljáról, módszeréről. Felméri az interjúalany hozzáállását az interjúhoz, felkéri, hogy gyűjtse össze emlékeit és az életút szempontjából fontos tárgyakat az interjú időpontjára.

Az előkészítés szakaszában az interjúkészítő felkészül az adott életúthoz kötődő eseményekkel kapcsolatban. Ez különösen fontos, ha más társadalmi közegben zajlik az interjú, például Magyarországról Ausztráliába elvándorolt interjúalany esetén az interjúkészítő utánanézi Magyarország kulturális-történelmi hátterének, a II. világháborúban betöltött szerepének. Az előkészítés szakaszában a sablon kérdés-sorhoz igazítva az interjúkészítő felkészül további, az életúthoz kapcsolódó kérdésekkel is.

Az interjú felvétele során az interjúalany elbeszéli egész életútját – a családi háttértől kezdve, a gyerekkoron át a családi és munkahelyi kapcsolatokon keresztül bemutatva a teljes életutat. Ennek megfelelően nemcsak az életút népiárasra vonatkozó részét ismerheti meg a hallgató, hanem az azt megelőző és az azt követő viszonyokat is. Így az egyes interjúkból megismerhetők a két világháború közötti vagy az 1948 utáni időszak mindennapjai is.

Az interjú során az interjúalany alapvetően nem kérdésekre válaszol, hanem elbeszéli az életét. Természetesen segítő jellegű, az elbeszélést továbblendítő kérdéseket feltehet az interjúkészítő, az oral history módszerei alapján azonban nem az újságokból ismert interjútipusra kell gondolni. Az interjúknak több vizs-zatérő motívuma is van, ilyen az interjú elején az

interjúkészítő és az interjúalany bemutatkozása, a család bemutatása, az interjú végén az életúthoz kapcsolódó legfontosabb fényképek, tárgyak ismertetése. Az interjúkban gyakran szerepel művészi megnyilatkozás, amikor az interjúalany valamely életeseményhez kapcsolódó verset, éneket ad elő vagy műalkotást mutat be. (Ennek köszönhetően számtalan háborús katonadal és gúnydal is megtalálható a gyűjteményben.) Szinte minden interjú esetén elhangzik néhány mondatos összegzés, amellyel az interjúalany röviden üzenhet a hallgatóságnak.

Az adatbázis szerkezete

A feldolgozás szakaszában az interjút tematikai felosztásban egyperces szegmensekre bontják, és a szegmenseket tárgyszavakkal látják el. A tárgyszavak segítségével van lehetőség egy-egy interjú vagy interjúrészlet visszakeresésére. Az interjúk metaadatokkal való ellátása az alábbi tematika szerint zajlik:

- az interjúalany csoportja,
- az interjúalany életrajzi adatai,
- földrajzi tárgyszók,
- személynevek,
- leíró jellegű tárgyszók.

Az interjúalany csoportja alapján van lehetőség arra, hogy az adott népiárasra kapcsolódó életútinterjúkban lehessen keresni, így a holokauszt mellett az adatbázis a ruandai, a nandzsingi, az örmény, a guatemalai, a kambodzsai és a mianmari genocídiumokhoz, illetve a közép-afrikai háborúhoz kötődő visszaemlékezéseket is tartalmaz. Egy-egy történelmi esemény kapcsán csoportokra is lehet szűrni a metaadatok segítségével: a holokauszthoz kapcsolódó interjúalanyok között a zsidó és roma túlélőkre, felszabadítókra, orvosi kísérletek túlélőire, segítségnyújtókra, politikai foglyokra, háborús perek tanúira stb.

Az életrajzi adatok között megtaláljuk a nevet, a születési dátumot, a nemzet, a születési várost és országot, a felekezeti hovatartozást, illetve az interjú készítéséhez kapcsolódó adatokat: az interjúkészítés időpontját, helyét és nyelvét. Ezek segítségével van lehetőség például a II. világháborút gyermekként átélt magyar anyanyelvű 6–10 éves fiúk életútjára keresni. Az életrajzi adatok közt szűkíthetünk a fontosabb életeseményekre is: külön kereshetünk a gettóval, koncentrációs táborral, ellenállási mozgalmakkal, rejtőzködéssel stb. kapcsolatos emlékekre.

A földrajzi tárgyszók segítségével minden, a visszaemlékezésekben elhangzó települést jelölnek. Az életút szempontjából fontos településeket inkább az

említések gyakorisága alapján lehet kiszűrni. A találati lista automatikusan előre sorolja azokat az interjúkat, amelyekben a keresett földrajzi tárgyszó többször fordul elő. A földrajzi tárgyszavakra történő keresés a hagyományos keresőmező mellett Google-térkép használatával is lehetséges. Az adatbázis a térképre elhelyezi azokat a településeket, amelyekhez interjú kapcsolódik. Így egy-egy helytörténeti kutatáshoz könnyen megtalálhatjuk a környező községekre vonatkozó emlékeket is. A települések az adott kor közigazgatási beosztása szerint kerülnek tárgyszavazásra. Ennek megfelelően a Budapest tárgyszó egységesen tartalmazza a II. világháborúban hozzá tartozó kerületeket, azonban külön tárgyszóval rendelkezik Budafok, Újpest, Rákospalota és több, a világháború után Budapesthez csatolt település. Bizonyos esetekben önálló földrajzi tárgyszót rendeltek laktanyákhoz, börtönökhöz, védett házakhoz, gettókhöz is.

A személynevek között valamennyi, az interjúban elhangzott névre kereshetünk. A nevek latin betűkre transzliterálva kerültek rögzítésre, az adatbázis a soundex-hez hasonló Beider–Morse fonetikus egyezés alkalmazásával igyekszik kiszűrni a betűzési különbségeket. A feldolgozás során azokat a személyneveket is rögzítik, ahol nem ismert a teljes név. Így könnyen találkozhatunk olyan személynevekkel, ahol csak a vezetéknev, esetleg csak a keresztnév van megadva.

Az adatbázis tárgyszórendszere lényegesen különbözik a könyvtárakban megszokott tárgyszórendszerektől. A hierarchikus felépítésű, mintegy 65 ezer tárgyszóból álló rendszer az adatbázis tematikáját

követve több, könyvtári szempontból szokatlannak tűnő tárgyszócsoporthoz tartalmaz a hagyományos, II. világháborúhoz kapcsolódó szöszedetekhez képest. Ilyen például az érzelmeket, a rasszizmusra adott reakciókat, a munkaszolgálatot vagy a haláleseteket leíró tárgyszócsoporthoz.

Az adatbázis tartalma⁶⁹

Az adatbázisban 54 673 videó érhető el. A hatalmas anyagból nehezen meghatározható, hogy hány felvétel kapcsolódik Magyarországhoz. 3809 interjúalany született Magyarországon, de további 3835 interjúalany szülőhelye az Osztrák–Magyar Monarchia. 1356 interjú készült magyar nyelven, további 14 interjú kétnyelvű (angol–magyar, német–magyar, svéd–magyar stb.). Nehéz meghatározni ugyanakkor a más szempontból Magyarországhoz köthető visszaemlékezéseket, például a szovjet katonák budapesti emlékeit. Mivel a földrajzi tárgyszók településre való keresésre adnak lehetőséget, ezért csak annyit érdemes megemlíteni, hogy a Budapesttel kapcsolatos emlékekről közel 6400 interjúban esik szó. Ebből is látszik, hogy a születési hely és a nyelv megkötésén túl milyen óriási az adatbázis kisebb-nagyobb mértékben Magyarországhoz köthető állománya.

Ahogy korábban szó volt róla, az egyes népi társadalmi és csoportokhoz kapcsolódó életútinterjúkra külön lehet keresni az adatbázisban. Az anyag túlnyomó része a II. világháborúhoz kötődik, de több, történelmileg közelebb eső népi társadalmi kapcsolódó interjú is elérhető az oldalon.

Történelmi esemény	Interjúk száma	Történelmi esemény	Interjúk száma
2. világháború		Örmény népi társadalom	
Zsidó túlélő	51 435	Örmény túlélők	280
Segítségnyújtó	1160	Egyéb	41
Felszabadító	429	Leszármazottak	23
Roma túlélő	406	Kutatók	21
Politikai fogvatartott	268	Segítségnyújtók	9
Egyéb	174	Külföldi szemtanúk	7
Jehova tanúi	84	Jevidita túlélők	6
Háborús perek résztvevői	62	Örmény népi társadalom mindösszesen	387
Nem zsidó munkaszolgálatos	14	Ruandai népi társadalom	

Történelmi esemény	Interjúk száma	Történelmi esemény	Interjúk száma
Eugenetikai beavatkozás túlélői	13	Tuszi túlélők	69
Homoszexuális túlélők	6	Segítségnyújtók	13
2. világháború mindösszesen	53 007	Egyéb	7
Nankingi mészárlás	102	Ruandai népirtás mindösszesen	89
Guatemalai népirtás	32	Kambodzsai népirtás	5
Mianmari népirtás	11	Jelenkori antiszemitizmus	60
Dél-szudáni polgárháború és közép-afrikai háború	9	Mindösszesen	54 476

1. táblázat

Az interjúk népirtások szerinti megoszlása⁷⁰

Az adatbázis nyelvi sokszínűsége is figyelemre méltó. Mivel élőnyelvi beszélők hosszabb, személyes vallomásai szerepelnek az anyagban, ezért több nyelvtenár javasolja az adatbázis nyelvoktatásban történő hasznosítását is.⁷¹

Interjú nyelve	Interjúk száma (db)	Interjú nyelve	Interjúk száma (db)
Angol	27 213	Cseh	560
Orosz	7118	Portugál	558
Héber	6253	Olasz	433
Francia	1947	Horvát	392
Lengyel	1511	Szerb	385
Spanyol	1373	Görög	316
Magyar	1356	Ukrán	304
Holland	1074	Svéd	270
Német	909	Örmény	135
Bolgár	623	Román	130
Jiddis	579	Kínai (mandarin)	100
Szlovák	561	Ruandai	74
		Dán	71

2. táblázat

Az interjúk megoszlása nyelvek szerint⁷²

Az EISZ projektje az USC SOÁ Alapítvány Vizuális Történelmi Archívum magyarországi elérésének biztosításához

Online adatbázisok tekintetében a hazai könyvtári szféra legmeghatározóbb szereplője az Elektronikus Információs szolgáltatás Nemzeti Program (EISZ). Az EISZ-en keresztül 2019-ben több mint 240 intézmény

férhet hozzá online szakirodalmi és közgyűjteményi forrásokhoz. Az adatbázisok jelentős hányadánál az EISZ Programtanács döntése alapján az intézmények előfizetési díjának egy részét átvállalja az EISZ. Bizonyos kiemelt projektek esetén a támogatási intenzitás elérheti a 100%-ot. Ilyen esetben a kedvezményezett intézmények önerő biztosítása nélkül férhetnek hozzá az adatbázishoz.

A projekt kedvezményezett intézményei

Az adatbázis tartalmának ismeretében az EISZ Programtanács jóváhagyásával az USC SOÁ Alapítvány Vizuális Történelmi Archívum 100% támogatással férhető hozzá 40 intézmény számára. Az archívum hozzáférési jogának biztosítása nem előfizetéses jelleggel történik, az intézmények örökjogot szereztek az adatbázis használatára. A hozzáféréshez szükséges 1 200 000 USD díjat az EISZ négyéves ütemezésben fizeti ki a szolgáltató számára. A szolgáltatás biztosításához szükséges éves platformfenntartási díjat (27 000 USD/év) szintén az EISZ biztosítja.⁷³

Az EISZ Titkárság által lefolytatott előzetes igényfelmérés során alakult ki a negyvenfős intézményi kör. Az intézmények felét a megyei könyvtári hálózat érdekelt intézményei jelentik. Ez biztosítja, hogy az archívum nem csupán tudományos adatbázisként jelenik meg Magyarországon, hanem a széles nagyközönség számára is elérhető forrás legyen a helytörténeti, családtörténeti kutatásokban.

A szakmai felhasználást a témával foglalkozó múze-

umok, szakkönyvtárak és kutatóintézetek hozzáférése biztosítja. A felsőoktatás számára pedig a legjelentősebb hazai tudományegyetemeken, illetve az egyes egyházak legjelentősebb felsőoktatási intézményein keresztül lehet elérni az adatbázist. Az egyetemek között egy-egy művészeti képzéssel foglalkozó intézmény is helyet kapott.

Az EISZ Nemzeti Program határon túli magyar intézmények számára is végzi tevékenységét. Ennek megfelelően a kedvezményezett intézményekhez két határon túli magyar intézmény is csatlakozott: a felvidéki Fórum Kisebbségkutató Intézet és az erdélyi Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem.

Az EISZ projektje előtt az országban egyedül a Közép-európai Egyetemen lehetett a teljes adatbázishoz hozzáférni, illetve kisebb modulokat lehetett elérni az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, egy-egy megyei könyvtárban, középiskolában, múzeumban. A projektnek köszönhetően valamennyi kedvezményezett intézményben hozzáférhetnek az érdeklődők az adatbázis teljes anyagához.

Felsőoktatás	
1	Debreceni Egyetem
2	Eötvös Loránd Tudományegyetem
3	Eszterházy Károly Egyetem
4	Moholy-Nagy Művészeti Egyetem
5	Nemzeti Községi Egyetem
6	Pécsi Tudományegyetem
7	Szegedi Tudományegyetem
8	Színház- és Filmművészeti Egyetem
Megyei könyvtári hálózat	
9	Bács-Kiskun Megyei Katona József Könyvtár, Kecskemét
10	Balassi Bálint Megyei Könyvtár, Salgótarján
11	Békés Megyei Könyvtár, Békéscsaba
12	Berzsenyi Dániel Megyei és Városi Könyvtár, Szombathely
13	Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár, Eger
14	Csorba Győző Könyvtár, Pécs
15	Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, Zalaegerszeg
16	Dr. Kovács Pál Megyei Könyvtár és Közösségi Tér, Győr

17	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest
18	Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár, Szentendre
19	II. Rákóczi Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, Miskolc
20	József Attila Megyei és Városi Könyvtár, Tatabánya
21	Méliusz Juhász Péter Könyvtár, Debrecen
22	Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, Nyíregyháza
23	Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, Szeged
24	Takáts Gyula Megyei és Városi Könyvtár, Kaposvár
25	Tolna Megyei Illyés Gyula Könyvtár, Szekszárd
26	Verseghy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény, Szolnok
27	Vörösmarty Mihály Könyvtár, Székesfehérvár
Egyházi intézmények	
28	Evangélikus Hittudományi Egyetem
29	Károli Gáspár Református Egyetem
30	Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem
31	Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Magyar Tudományos Akadémia	
32	MTA Könyvtár és Információs Központ
Múzeumok	
33	Budapesti Történeti Múzeum
34	HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Könyvtár
35	Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány
36	Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány
37	Magyar Nemzeti Múzeum
Határon túli magyar intézmények	
38	Fórum Kisebbségkutató Intézet, Felvidék
39	Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Erdély
Szakkönyvtárak	
40	Országos Széchényi Könyvtár

3. táblázat

A kedvezményezett intézmények listája

Oral history adatbázisok

Az USC SOÁ Alapítvány Vizuális Történelmi Archivumhoz hasonló gyűjtemények közül hazai viszonylatban is elérhető adatbázisok többek között az Országos Széchényi Könyvtárban, a Társadalomtudományi Kutatóközpontban, a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítványnál (Terror Házában), a Veritas Történetkutató Intézet és Levéltárban, a Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archivumban (OSA Archivumban) és más kutatóhelyeken, ezek azonban elsődlegesen nem a holokausztra koncentrálnak.

Dolgozatunk végén rövid áttekintést adunk a hazai kutatási projektek keretében készült és publikus repozitóriumokban hozzáférhető, holokauszt témájú anyagot is tartalmazó oral history gyűjteményekről, amelyek szintén hasznosak lehetnek a kutatói igények kiszolgálására. Az oral history olyan szempontokat biztosít, amelyek más, nyomtatott forrásból nem áll rendelkezésre.⁷⁴

A *Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központ* keretében működő Szociológiai Intézet „20. Század Hangja Archivuma” a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok másolatait gyűjti össze, digitalizálja és teszi közkincsé. Archivumuk az OSA Archivum online felületén érhető el.⁷⁵ A 20. Század Hangja Archivumban négy gyűjtemény kapcsolódik a holokauszthoz: a *Munkaszolgálat 1939–1945* gyűjtemény a Dokumentation Zwangsarbeit elnevezésű kutatási projekthez kapcsolódik⁷⁶, amely 26 országban, 32 intézmény közreműködésével zajlott 2005 és 2006 között. A gyűjtemény összesen 590, a második világháború alatt munkaszolgálatot, kényszermunkát végző ember élettörténet-interjút tartalmazza. A teljes kutatást *Alexander von Plato* vezette, központi archívuma és honlapja online elérhető.⁷⁷ A 20. Század Hangja Archivumban a magyar nyelvű, Magyarországon és Szlovákiában készült 19 interjú és az azokhoz kapcsolódó dokumentumok találhatóak.⁷⁸ A Bundesministerium für Inneres (Osztrák Belügyminisztérium) által finanszírozott nemzetközi *Mauthausen Survivors Documentation Project*⁷⁹ keretében 2003-ban közel 800 audio- és 80 videóinterjú készült az 1944–45-ben Mauthausenbe hurcolt foglyokkal.⁸⁰ Az emlékezőket húsz országból, reprezentatív minta alapján választották ki. A magyarországi 52 audio- és 5 videóinterjú a narratív élettörténeti interjú technikájával készült, s a 20. Század Hangja Archivumban megtalálható.⁸¹ *Kemény István* gyűjteménye a magyarországi cigány

népességről 1971-ben lezajlott első országos reprezentatív felmérés anyagát tartalmazza⁸², amelynek során a kutatókra „felfedezésként” hatottak a romák második világháborús üldöztetéséről szóló történetek, és amelyek először ismertették meg a szélesebb nyilvánossággal a roma holokauszt tényeit. A jelenleg rendelkezésre álló gyűjtemény 237 interjú, amelynek egy része kapcsolódik a holokauszthoz.⁸³ *Szuhay Péter* gyűjteménye a *Roma holokauszt* című kutatás keretében felvett interjúkat tartalmazza (32 interjúalany)⁸⁴, amelyekre a Holokauszt Emlékközpont állandó kiállításának anyaggyűjtése céljából, családtörténetek feltárásaként került sor 2004–2005-ben. A terepmunka során fényképeket, anyakönyvi bejegyzéseket, igazolványokat, hivatalos iratokat, levelezéseket is gyűjtöttek az interjúk alátámasztására és illusztrálására (teljes dokumentumanyag: 376 db)⁸⁵. A gyűjtött anyag nem csak a holokauszt időszakát tárgyalja, azonban az életút ezen szakaszánál az interjúk fókuszálnak a vészkorszak éveinek konkrét, személyesen megélt történetére, a hazatérés utáni életre, a trauma feldolgozására.⁸⁶ Ehhez a kutatáshoz kapcsolódóan fontos kötet is született *Daróczi Ágnes* és *Bársony János* szerkesztésében, amely az interjúk egy részét közli, valamint átfogó információkkal szolgál a roma holokausztról.⁸⁷ A kötet folytatása a következő tízévi kutatómunka eredményeit összegzi, hiánypótló adattárral kiegészülve (cigány internáló- és katonai munkatáborok; cigány munkaszolgálatosok veszteséglistái; öt német koncentrációs tábor magyar-cigány jelzésű foglyainak adatai stb.).⁸⁸ A *Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archivum (OSA Archivum) Totalitarizmus és holokauszt* gyűjteménye⁸⁹ *Az európai szellem és a totalitarizmus* című kutatás alprojektjeként jött létre (2004–2007). A Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok által támogatott kutatást a Debreceni Egyetem Filozófiai Intézetéből és az MTA Vulgo kutatócsoportjából álló konzorcium vezette, az interjúk készítését Vajda Júlia kutatócsoportja végezte. Annak érdekében, hogy megragadják az „utolsó pillanatot” a soá emlékeztének megőrzésére, narratív élettörténeti interjúkat készítettek a magyarországi holokauszt túlélőivel (334 interjú). Az interjúk kiegészítésére fényképeket, dokumentumokat is gyűjtöttek. A hatalmas anyag tudományos feldolgozását egy másik pályázatban kezdték el szisztematikusan a kutatók által választott nézőpont szerint: *A munkaszolgálat az emlékezők elbeszélésében* (2010–2013, OTKA, MTA SZKI, kutatásvezető: *Vajda Júlia*).

A *Holokausz Emlékközpontban* található *Az Üvegházon innen és túl* gyűjtemény (Magyar cionista nők ellenállási és mentőakciói 1944–45-ben) a Budapesten, a Vadász utca 29. szám alatti Üvegházban és környékén tevékenykedő cionista mozgalom eseménytörténete és a mozgalomban szerepet vállaló fiatal nők tettei, élettörténete köré szerveződik. Az elsődleges cél az embermentő nők és a megmentettek felkutatása, elbeszéléseik megőrzése, a magyarországi ellenállási és mentőakciókban játszott szerepük megismertése volt. Az 53 videóinterjú 2010-ben készítették Izraelben a magyar cionista ellenállási mozgalom női túlélőivel (projektvezető: *Pécsi-Pollner Katalin* irodalomtörténész, holokausztkutató). A gyűjtemény érdekessége, hogy „elmeséletlen női történetek” tárháza, mivel a cionista nők ezekben szólaltak meg először oral history interjúk keretében. A gyűjtés a Holokausz Emlékközpont és két berlini partnerszervezete, a Gedenkstätte Deutscher Widerstand (Német Ellenállás Emlékhelye) és a Nemzetközi Auschwitz Bizottság együttműködésében valósult meg.

A *Centropa Alapítvány* a bécsi központú Centropa Közép-Európai Kutatási és Dokumentációs Központ részeként működik, amely 15 országban van jelen. A magyarországi Centropa Alapítvány célja a Közép- és Kelet-Európában élő, magyar anyanyelvű zsidóság értékteremtő múltjának, és a jelenkorig terjedő életének dokumentálása. A *Zsidó élettörténetek a huszadik században* című nemzetközi projekt keretében életútinterjúkat készítették 1910 és 1935 között született magyarországi és határon túli magyar ajkú zsidókkal (jórészt 2001 és 2008 között felvett interjúk). Habár elsődleges céljuk a zsidóság holokausz előtti és utáni életformájának, szokásainak, tradícióinak, a hagyományátadás mintáinak, s ezáltal a zsidó életformák sokrétűségének bemutatása, valamint a zsidó identitástörténet kutatásához való hozzájárulás, azonban mindezek között az üldöztetés, a holokausz időszakának az egyes személyek által

megélt eseményei, pszichológiai következményei és az újrakezdés személyes életstratégiái is fontos témáját képezik az élettörténeteknek.⁹⁰ A magyarországi kutatásban 220 mélyinterjú készült el, amihez több mint 5000 fénykép és dokumentum tartozik. Az interjúk tartalmi szempontból teljes, szöveges leiratait (amelyek kismértékű szerkesztéseket tartalmaznak), valamint a hozzájuk kapcsolódó fényképeket, családfákat mindenki által hozzáférhetővé tették online adatbázisukban, amelyben különböző szempontok szerint kereshetünk (országnev, városnev, családnév, kulcsszó).⁹¹ Az eredeti hangfelvételek a Centropa bécsi központjában találhatóak.

Összegzés

Írásunkban szerettük volna bemutatni a holokausztkutatás legfontosabb forrásait. A kutatók számára olykor már átláthatatlanul sok online adatbázis, nyomtatott kiadvány és holokausztkutatással foglalkozó intézmény kínálja a lehetőségeket. Igyekeztünk a téma szempontjából leginkább releváns nemzetközi és hazai gyűjteményeket bemutatni. A felsorolás természetesen csak kiindulópont lehet a kutatók és tájékoztató könyvtárosok számára.

Ismertettük a legfontosabb nemzetközi kutatói bázist nyújtó intézményeket, a hazai levéltári és könyvtári forrásokat. Külön utaltunk a legfontosabb nyomtatott kiadványokra, illetve bemutattuk a hazai levéltári és könyvtári hálózat által biztosított online elérhető szolgáltatásokat.

Dolgozatunkban ismertettük az EISZ Nemzeti Program projektjét, amely 40 magyar intézmény számára biztosítja az USC SOÁ Alapítvány Vizualis Történelmi Archívum hozzáférését. A személyes életútinterjúkat tartalmazó videóadatbázis elsődleges forrás lehet sok kutató számára, és segíthet olyan kérdések vizsgálatában, amelyhez nem áll rendelkezésre írott vagy tárgyi emlék.

Jegyzetek és irodalmi hivatkozások

Az elektronikus források utolsó megtekintése: 2020. október 12.

1. The Yehuda Schwarzbaum Online Library. == Yad Vashem: The World Holocaust Remembrance Centre [online]. Jerusalem: Yad Vashem, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://library.yadvashem.org>
2. Yad Vashem Photo Collections. == Yad Vashem: The World Holocaust Remembrance Centre [online]. Jerusalem: Yad Vashem, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://photos.yadvashem.org>
3. Yad Vashem Documents Archive. == Yad Vashem: The World Holocaust Remembrance Centre [online]. Jerusalem: Yad Vashem, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://documents.yadvashem.org>

4. Transports to Extinction: Holocaust (Shoah) Deportation Database. == Yad Vashem: The World Holocaust Remembrance Centre [online]. Jerusalem: Yad Vashem, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://deportation.yadvashem.org>
5. The Central Database of Shoah Victims' Names. == Yad Vashem: The World Holocaust Remembrance Centre [Online]. Jerusalem: Yad Vashem, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://yvng.yadvashem.org/>
6. Yizkor Books == New York Public Library [weblap]. New York: NYPL, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://libguides.nypl.org/yizkorbooks>
7. Online keresési felület a teljes gyűjteményhez: Collection search == United States Holocaust Memorial Museum [online]. Washington, DC : USHMM, [s. a.] Hozzáférhető: <https://collections.ushmm.org/search/>
8. United States Holocaust Memorial Museum [weblap]. Oral History [aloldal]. Washington, DC : USHMM, [s. a.] Hozzáférhető: <https://www.ushmm.org/collections/the-museums-collections/about/oral-history>
9. Jeff and Toby Herr Oral History Archive == United States Holocaust Memorial Museum [online]. Washington, DC : USHMM, [s. a.] Hozzáférhető: [https://collections.ushmm.org/search/?f\[special_collection\]=The%20Jeff%20and%20Toby%20Herr%20Oral%20History%20Archive](https://collections.ushmm.org/search/?f[special_collection]=The%20Jeff%20and%20Toby%20Herr%20Oral%20History%20Archive)
10. Holocaust Encyclopedia. == United States Holocaust Memorial Museum [online]. Washington, DC : USHMM, [s. a.] Hozzáférhető: <https://encyclopedia.ushmm.org/>
11. Database of Holocaust Survivor and Victim Names. == United States Holocaust Memorial Museum [online]. Washington, DC : USHMM, [s. a.] Hozzáférhető: <https://www.ushmm.org/remember/resources-holocaust-survivors-victims/database-of-holocaust-survivor-and-victim-names>
12. Holocaust Survivors and Victims Resource Center digital indices. == United States Holocaust Memorial Museum [online]. Washington, DC : USHMM, [s. a.] Hozzáférhető: https://www.ushmm.org/online/hsv/source_view.php?SourceId=19892&child=1
13. Hungarian Jewish victims: Names from the Nevek Project, ID: 39683. == Holocaust Survivors and Victims Database. Washington, DC : USHMM, [s. a.] Hozzáférhető: https://www.ushmm.org/online/hsv/source_view.php?SourceId=39683
14. A Jad Vashem Intézet által összeállított NAMES – SHEMOT – NEVEK névlistákat tartalmazó sorozat (Zala megye, Hajdú-Bihar megye, Békés megye, Debrecen, Mauthausen, Stutthof, a Keleti hadművelési területen elesett vagy eltűnt munkaszolgálatosok adatai).
15. Counted remnant: Register of the Jewish survivors in Budapest. Published by the Hungarian Section of the World Jewish Congress and the Jewish Agency for Palestine Statistical and Search Department. Budapest: Kemény-Pál Ny., 1946. 1320 p.
16. A 15. jegyzetben szereplő kötet névanyagát is tartalmazza a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum Database of Holocaust Survivor and Victim Names adatbázisa: Counted remnant: Register of the Jewish survivors in Budapest. == United States Holocaust Memorial Museum [online]. Washington, DC : USHMM, [s. a.] Hozzáférhető: https://www.ushmm.org/online/hsv/source_view.php?SourceId=30940
17. Brunelle, Kate: A brief historical evolution of the International Tracing Service (ITS): The largest collection of Holocaust related documents. == SLIS Connecting, 3 (2014) 2., Article 6. 23 p. DOI: 10.18785/slis.0302.06. Hozzáférhető: <https://aquila.usm.edu/slisconnecting/vol3/iss2/6>
18. Arolsen Archives: International Center on Nazi Persecution [online]. [Bad Arolsen]: Arolsen Archives, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/>
19. Arolsen Archives: International Center on Nazi Persecution [online]. Your inquiry [aloldal]. [Bad Arolsen]: Arolsen Archives, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://arolsen-archives.org/en/search-explore/inquiries/>
20. MORSE, Stephen P. – LANDÉ, Peter. Searching Dachau Concentration Camp Records in One Step [website]. [S. l.]: More and Landé, cop. 2008. Hozzáférhető: <http://stevemorse.org/dachau/dachau.html>
21. Raum der Namen: Digitales Gedenkbuch für die Toten des KZ Mauthausen und seiner Außenlager 1938–1945 [website]. Wien: KZ-Gedenkstätte Mauthausen, cop. 2020. Hozzáférhető: <http://www.gedenkstaetten.at/raum-der-namen/cms/>
22. Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau. Sterbebücher. [Oświęcim]: Auschwitz-Birkenau State Museum, cop. 2020. Hozzáférhető: <http://auschwitz.org/en/museum/about-the-available-data/death-records/sterbebucher>
23. YIVO Institute for Jewish Research [website]. New York, NY: YIVO, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://www.yivo.org/>
24. Center for Jewish History [website]. Search the Collections. New York, NY.: CJH, [s. a.] Hozzáférhető: <http://access.cjh.org> és <http://search.cjh.org>
25. Center for Jewish History [website]. New York, NY.: CJH [s. a.] Hozzáférhető: <https://archives.cjh.org>
26. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe [online]. [S. l.]: YIVO Institute for Jewish Research, cop. 2010. Hozzáférhető: <http://www.yivoencyclopedia.org>
27. Center for Jewish History [website]. Repositories. New York, NY.: CJH, [s. a.] Hozzáférhető: <https://archives.cjh.org/repositories>
28. SEIGEL, Amanda. Yizkor books at The New York Public Library [blogbejegyzés.] == New York Public Library

- blogs, April 25, 2019. Hozzáférhető: <https://www.nypl.org/blog/2019/04/25/yizkor-books-history-research>
29. Számos műre hivatkozik az Országos Zsidó Múzeum és Levéltár által közzétett „Zsidó községek könyvei” című összeállítás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár [website]. Zsidó községek könyvei. Budapest : MZSML, [s. a.] Hozzáférhető: <https://www.milev.hu/kozossegekkonyvei.html>
  30. MOSKOVITS Árje. Derecske és vidéke zsidósága: Emlékkönyv. Telaviv: Derecskei Gyülekezet, 1984. 185 [76], 86 p., 8 t. Borítócím: A derecskei zsidó hitközség története. Digitalizált változata hozzáférhető a New York Public Library Digital Collection gyűjteményében: <https://digitalcollections.nypl.org/items/4b3b84e0-6b85-0133-a8b3-00505686d14e>
  31. ASHER, S. – GARTENZAUM, GY. (eds.). Šahy: „Örökmécses” == Ner tamid. Kfar Vradim: A.I. Gidron, 1994. 212, 194 p. Héber és magyar nyelven. Digitalizált változata hozzáférhető a New York Public Library Digital Collection gyűjteményében: <https://digitalcollections.nypl.org/items/1d201da0-42a8-0133-52b4-00505686d14e/book#page/1/mode/1up>
  32. The New York Public Library digital collections: Yizkor Book Collection [online adatbázis]. New York: NYPL, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://digitalcollections.nypl.org/collections/yizkor-book-collection/#?tab=navigation>; <https://libguides.nypl.org/yizkorbooks>
  33. The Yiddish Book Center's NYPL–Yiddish Book Center Yizkor Book Collection: Yizkor Books [online]. Amherst, MA: Yiddish Book Center, [s. a.] Hozzáférhető: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books>
  34. KOMORÓCZY Géza, szerk. Magyar Zsidó levéltári repertórium. 1/A. – 1/B. [köt.] Hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintése a kiadott levéltári segédletek alapján. [szerző] HARASZTI György. Budapest: MTA Judaisztikai Kutcsop., 1993. 441, 449–745. p. (Hungaria Judaica, ISSN 0865-1345; 2.) ISBN 963-7450-90-4 (1. köt.) ISBN 963-7450-91-2 (2. köt.)
  35. KOMORÓCZY Géza, szerk. Magyar Zsidó levéltári repertórium. 3. [köt.] Magyarországi zsidó anyakönyvek 1760-tól napjainkig: hazai levéltárak és irattárak. [szerző] FROJMOVICS Kinga. Budapest: MTA Judaisztikai Kutcsop., 2007. (Hungaria Judaica, ISSN 0865-1345 ; 21.) ISBN 963-508-518-4 (3.köt.) Hozzáférhető: https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/intezetikiadvanyok/Magyarorszagi_zsidó_anyakönyvek.pdf
  36. BARAHM, Randolph L., szerk. A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. 1–3. köt. [Budapest]: Park Könyvkiadó, [2007]. 3 db (1590 p.) ISBN 978-963-530-738-8
  37. AOL: Adatbázisok online. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, cop. 2020. Hozzáférhető: <http://adatbázisokonline.hu/osszes-adatbázis>
  38. Elektronikus Levéltári Portál: A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) és Budapest Főváros Levéltára (BFL) online szolgáltatásainak felülete. Budapest: MNL : BFL : NISZ, [s. a.] Hozzáférhető: <https://www.eleveltar.hu/>
  39. Magyar Levéltári Portál: Az online folyóirat: A Magyar Levéltárosok Egyesülete honlapja. Budapest : Budapest Főváros Levéltára, [2017]. Hozzáférhető: <http://www.archivportal.hu/>
  40. EHRI Portal: Hungary [online]. [S. l.]: EHRI Consortium, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://portal.ehri-project.eu/countries/hu>
  41. KOVÁCS Tamás. A Magyar Nemzeti Levéltár és a Holokauszt Emlékév == Levéltári Közlemények, 86. (2015) 1/2., p. 345–346. p. ISSN 0024-1512. Hozzáférhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKozlemenyek_86/?pg=346&layout=s
  42. TORONYI Zsuzsanna. A magyarországi zsidó múlt dokumentumai a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban. == Levéltári Szemle, 57. (2007) 3., p. 24–33. ISSN 1457-6047. Hozzáférhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariSzemle_57_2007/?pg=257&layout=s
  43. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár Fondjegyzéke [online]. Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, [s. a.] Hozzáférhető: <http://archives.milev.hu/index.php/>
  44. Hungaricana közgyűjteményi portál: Könyvtár [aloldal]: Zsidó Gyűjtemények. Budapest : Országgyűlési Könyvtár, Arcanum, [s. a.] Hozzáférhető: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/zsidó_gyujtemenyek/
  45. Records Related to Hungarian Jewish Communities, 1944-1956 RG-39.013M: [Annotated list]. Comp. by the Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár and United State Holocaust Memorial Museum. Washington, DC: USHMM, 2007. 159 microfilm reels. A mikrofilmek digitalizált jegyzéke hozzáférhető: https://collections.ushmm.org/findingaids/RG-39.013M_01_fnd_en.pdf
  46. HORVÁTH Rita. A magyarországi zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997. 63 p. (Makor, ISSN 1417-6777 ;1.) ISBN 963-04-9447-7 *
  47. DEGOB: Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság [weblap]. [Budapest]: Claims Conference, Holocausttaskforce.org, Nemzeti Digitális Adattár, [s. a.] Hozzáférhető: <http://degob.hu/index.php>
  48. Hungaricana közgyűjteményi portál: Levéltári iratgyűjtemény [aloldal]: Lakás adatszolgáltatási ívek, 1944. Budapest : Országgyűlési Könyvtár, Arcanum, [s. a.] Hozzáférhető: <https://hungaricana.hu/hu/adatbazisok/leveltari-iratgyujtemeny/lakas-adatszolgáltatasi-ivek-adatbazisa/>; <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Lakasiv/>
  49. Hadtörténeti Intézet és Múzeum [weblap]. Hadisir nyilván tartó aloldal. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, cop. 2020. Hozzáférhető: <http://www.hadisir.hu/hadisir-nyilvantarto>

50. Szomszédaink voltak: Online kiállítás a Magyar Nemzeti Levéltár válogatott dokumentumaiból a magyarországi holokauszt 70. évfordulójára [online] == Magyar Nemzeti Levéltár weblapja. Budapest: MNL, 2014. Hozzáférhető: http://mnl.gov.hu/mnl/ol/virtualis_kiallitas/szomszedaink_voltak
51. Dohánykert [weboldal]. Készítette a Budapesti Zsidó Hitközség Chevra Kadisa Osztálya és Magyar Zsidó Levéltár. Megnyílt 2010. jan. 18-án. [Budapest]: Budapesti Zsidó Hitközség, Magyar Zsidó Levéltár, 2010. Hozzáférhető: <http://www.dohanykert.hu>
52. TORONYI Zsuzsanna. Egy budapesti kert története == Korall, 11. (2010) 41., p. 97–112. ISSN 1586-2410. Hozzáférhető: (online: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00032/pdf/Korall_41_097-112.pdf)
53. MaNDA: Magyar Nemzeti Digitális Archívum [weblap]. Budapest: Forum Hungaricum Kft., [s. a.] Hozzáférhető: <https://mandadb.hu/>
54. A holokauszt magyarországi áldozatainak névsora. Szerk. Szita Szabolcs. 1. köt., Budapest, 2. köt., Somogy vármegye. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2015–2017. 2 db. ISBN 978-615-5132-09-4 (1. köt.) ISBN 978-615-5132-12-4 (2. köt.).
55. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtára [weblap]. Ingyenesen letölthető digitális művek [aloldal]. Budapest: ORZSE Könyvtár, [s. a.] Hozzáférhető: <https://konyvtar.or-zse.hu/gyujtemeny/ingyenesen-letoltheto-digitalis-muvek/>
56. Hungaricana közgyűjteményi portál: Könyvtár [aloldal]: Országgyűlési Könyvtár gyűjteményei. Budapest : Országgyűlési Könyvtár, Arcanum, [s. a.] Hozzáférhető: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/orszaggyulesi_konyvtar_dtt/
57. DTT: Digitalizált Törvényhozási Tudástár [weblap]. Budapest: Országgyűlési Könyvtár, utóljára frissítve: 2019. márc. 28. Hozzáférhető: <http://dtt.ogyk.hu>
58. Országgyűlési Könyvtár [weblap]: Sajtóadatbázis [aloldal]. Budapest: Országgyűlési Könyvtár, cop. 2012–2015. Hozzáférhető: <https://www.ogyk.hu/hu/sajtoadatbazis>
59. Magyarország településeinek népszámlálási-etnikai adatbázisa [online]. Összeáll. SEBŐK László == Országgyűlési Könyvtár weblapja. Budapest: OGYK, cop. 2012–2015. Hozzáférhető: http://mtatki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php
60. Ezer év törvényei [online]. Budapest: Wolters Kluwer, [s.a.] Hozzáférhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>
61. SzocioWeb [adatbázis]: A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. Budapest: FSZEK, [s.a.] Az adatbázis keresőfelülete hozzáférhető: <https://szociologiai.fszek.hu/>
62. Hungaricana közgyűjteményi portál: Könyvtár [aloldal]: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Címjegyzékek 1867-1942. Budapest : Országgyűlési Könyvtár, Arcanum, [s. a.] Hozzáférhető: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/fszek_cimjegyzek_1867_1942/
63. Budapest történetének bibliográfiája. Főszerk. ZOLTÁN József. 1–7. köt. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1963–1974. 7 db
64. Hungaricana közgyűjteményi portál: Könyvtár [aloldal]: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest történetének bibliográfiája a kezdetektől 1950-ig. Budapest: Országgyűlési Könyvtár, Arcanum, [s. a.] Hozzáférhető: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/fszek_budapest_tortenetek_bibliografijaja/
65. Hungaricana közgyűjteményi portál: Könyvtár [aloldal]: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest története képekben 1493–1980. Budapest : Országgyűlési Könyvtár, Arcanum, [s. a.] Hozzáférhető: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/fszek_budapest_tortenete_kepekben/
66. Budapest-képtár [online]. Budapest: FSZEK, [s.a.] Az archívum keresőfelülete hozzáférhető: <https://bpkep.fszek.hu>
67. USC Shoah Foundation: Visual History Archive Online. Updated Nov 1. 2017. [Los Angeles]: USC Shoah Foundation, cop. 2020. Hozzáférhető: <https://vha.usc.edu>
68. KÁROLY Anna. Az oral history mint kutatási módszer == Magiszter, 5. (2007) 2., p. 59–68. ISBN 1583-6436
69. Az adatok forrása az adatbázis oldala (<http://vha.usc.edu>) a 2019. augusztus 13-i állapotnak megfelelően.
70. Saját szerkesztés. Az adatok forrása az adatbázis oldala (<http://vha.usc.edu>) a 2019. augusztus 13-i állapotnak megfelelően.
71. PHILIPS, Carson. „The limits of my language are the limits of my world”: Using recorded testimonies of Holocaust survivors with English language learners. == Interactions. Ed. Werner DREIER, Angelika LAUMER, Moritz WEIN, Berlin: EVZ, 2018. p. 252–265.
72. Saját szerkesztés. Az adatok forrása az adatbázis oldala (<http://vha.usc.edu>) a 2019. augusztus 13-i állapotnak megfelelően. A táblázatban nem szerepelnek a kétnyelvű interjúk, illetve azok a nyelvek, ahol 70-nél kevesebb interjú szerepel az adatbázisban.
73. USC SOÁ Alapítvány Vizuális Történelmi Archivumhoz való hozzáférésre irányuló szerződés. 2018. máj. 25. http://eisz.mtak.hu/images/szerzodesek/SOA_2018.pdf
74. HORVÁTH Sándor. Muszáj interjúzni?: Az oral history mint nyilvános és/vagy szakzerű történelem == Forrás, 43. (2011) 7/8., p. 21–38. ISSN 0133-056X. Hozzáférhető: <http://www.forrasfolyoirat.hu/1107/horvath.pdf>

75. A 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely [weblap]. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, 2009. Hozzáférhető: <http://voices.osaarchivum.org/>
76. KOVÁCS Éva. The Experiences of Hungarian slave and forced labourers. == Hitler's slaves: Life stories of forced labourers in Nazi-occupied Europe. Ed. Alexander von Plato, Almut Leh, Christoph Thonfeld. Berghahn Books ; Oxford ; New York, 2010. p. 124–137.
77. Zwangsarbeit 1939-1945 [website]: Erinnerungen und Geschichte. Berlin: Freie Universität Berlin, Universitätsbibliothek, [2018]. Hozzáférhető: <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/>
78. A 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely [weblap]. 409_02 Munkaszolgálat 1939-1945 aloldal. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, 2009. Hozzáférhető: <http://voices.tk.mta.hu/handle/123456789/10>
79. Mauthausen Survivors Research Project [weblap]. Vienna: Department of Contemporary History University of Vienne, [s. a.]. Hozzáférhető: <https://msrp.univie.ac.at>
80. BOTZ, Gerhard – HALBMAYR, Brigitte – AMESBERGER, Helga. „Zeitzeugen– und Zeitzeuginnenprojekt Mauthausen“: „Mauthausen Survivors Documentation Project“ – MSDP: Genese, Projektstruktur und erste Ergebnisse. == Jahrbuch 2004: Schwerpunkt Mauthausen. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Hrsg.) Münster, 2004. p. 30–67.;
BOTZ, Gerhard – FRITZ, Regina – PRENNINGER, Alexander: Mauthausen überleben und erinnern: Ein Bericht aus dem „Mauthausen Survivors Research Project“. == Jahrbuch 2009 der KZ-Gedenkstätte Mauthausen / Mauthausen Memorial, Wien, 2010, p. 25–34.;
SZÁSZ Anna Lujza – VAJDA Júlia. Mindig van éhség: Pillanatképek Mauthausen felszabadulásáról. Budapest: ELTE Eötvös kiadó, 2012. 87 p. ISBN 978-963-312-102-3
81. A 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely [weblap]. 409_03 Mauthausen Survivors Documentation Project (magyar interjúk) aloldal. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, 2009. Hozzáférhető: <http://voices.tk.mta.hu/handle/123456789/35>
82. HAVAS Gábor. A Kemény István vezette 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk == Socio.hu [online], (2016) 2. ISSN 2063-0468. Hozzáférhető: https://socio.hu/uploads/files/2016_2/kemeny_gyujt.pdf
83. A 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely [weblap]. 409_26 Kemény István gyűjteménye aloldal. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, 2009. Hozzáférhető: <http://voices.tk.mta.hu/handle/123456789/1237>
84. A 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely [weblap]. 409_13 Szuhay Péter gyűjteménye aloldal. Budapest : MTA TK Szociológiai Intézet, 2009. Hozzáférhető: <http://voices.tk.mta.hu/handle/123456789/677>
85. A kutatómunkáról bővebben: KOVÁCS Éva – LÉNÁRT András – SZÁSZ Anna Lujza. A magyar Holokauszt személyes történetének digitális gyűjteményeiről == BUKSZ, 23. (2011) 4., p. 336–352. ISBN 0865-4247 Hozzáférhető: http://real.mtak.hu/44277/1/A_magyar_holokauszt_szemelyes_torteneten.pdf;
Kovács, Éva Judit – Lénárt, András – Szász, Anna Lujza. Oral History Collections on the Holocaust in Hungary == S:I.M.O.N. – Shoah: Intervention. Methods. Documentation, (2014) 2., p. 48–66. ISSN 2408-9192. Hozzáférhető: https://simon-previous-issues.vwi.ac.at/images/Documents/Issues/2014-2_SIMON/SIMON_2014-02.pdf
86. SZÁSZ Anna Lujza. Szuhay Péter gyűjteményének bemutatása == Socio.hu [online], (2015) 4. ISSN 2063-0468. Hozzáférhető: https://socio.hu/uploads/files/2015_4/gy_szuهاي.pdf
87. BÁRSONY János – DARÓCZI Ágnes, szerk. Pharrajimos. 1.: Romák sorsa a holocaust idején. [Budapest]: L'Harmattan, cop. 2004. 213 p. (Romaverzum, ISSN 1786-8211). ISBN 963-7343-21-0
88. BÁRSONY János – DARÓCZI Ágnes. Kali Trash, Pharrajimos, Samudaripen: Fekete félelem, szétvágatás, legyilkolás: A romák sorsa a holocaust idején Magyarországon II. [Budapest]: Cigányságkut. Int. – Romano Inst., [2015]. 344 p. ISBN 978-963-12-2757-4
89. Az interjúgyűjtemény adatai az OSA Archívum katalógusában: Interviews with Holocaust survivors and background material == Holokauszt túlélőkkel készült interjúk és háttéranyagok [digitális hangfájlok és szövegfájlok]. Budapest: CEU, [2004–2012.] Hozzáférhető: <http://catalog.osaarchivum.org/catalog/O8p1J3vP>
90. A Centropa Alapítvány anyagai több egyéni kutatás forrásdokumentumaiként szolgáltak. Néprajzi szempontból feldolgozta például CZINGEL Szilvia. Ünnepek és hétköznapok: Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében. Budapest: Corvina Kiadó, 2018. 302 p. ISBN 978-963-13-6541-2. A holokauszt okozta trauma „megküzdési stratégiáiról” Békés Vera és szerzőtársai pszichológiai tanulmányában olvashatunk: BÉKÉS Vera – PERRY, John Christopher – STARRS, Claire J. Mi magyarázza a társadalmi trauma túlélőinek ellenállóképességét?: Holokauszt- és egyéb narratívák megküzdési stratégiáinak elemzése három eset bemutatásán keresztül == Tanulmányok a holokausztról. Szerk. Randolp L. Braham. 9. köt. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2018. p. 221–241. ISBN 978-615-5480-49-2
91. Centropa: Megőrzött emlékek interaktív könyvtára [weblap]. Budapest: Centropa Alapítvány, cop. 2018. Hozzáférhető: <https://www.centropa.org/hu>

(Beérkezett: 2020. május 4.)